

BIRŽU TARMĖS ĮVARDIS

I. JAŠINSKAITĖ

Biržų tarmė priklauso aukštaičiams rytiečiams puntininkams. Kirtis tarmėje atitraukiamas neiprastai salygiškai — iš kiekvienos trumpos galūnės, o iš ilgos galūnės neatitraukiamas. Labai sutrumpėjusios žodžių galūnės: trumpieji balsiai nukritę ar iškritę, ilgieji balsiai ir dvibalsiai sutrumpėję. Tarmeji šiek tiek įtaikos daro latvių kalba. Biržų tarmės plotas apima Biržų miesto apylinkes maždaug 10 km spinduliu. Čia aprašomas tos tarmės įvardis.

Biržų tarmės įvardžiai, kaip ir literatūrinės kalbos, skirstomi į asmeninius, sangrąžinių, savybinius, parodomuosius, pažymimuosius, klausiamuosius, santykinius ir nežymimuosius. Jų vartosenoje yra kai kurių skirtumų nuo literatūrinės kalbos įvardžių vartosenos, pvz.: Biržų tarmėje nepažįstami savybiniai įvardžiai *manas*, *tavas*, *savas*, *maniškis*, *taviškis*, *saviškis*, *mūsiškis*, *jūsiškis*, o vietoj jų vartoja kilmininkai *mano*, *tavo*, *savo*; vietoj lk. įvardžio *kuris* tarmėje vartojamas *katras*; įvardis *kiekvienas* tarmėje pakeičiamas baltarusišku *kožnas*.

Kiek daugiau nuo lk. skiriasi tarmės įvardžių kaityba. Kaip ir lk., vieni įvardžiai kaitomi tik linksniais ir skaičiais — tai vadinamieji negimininiai įvardžiai, kiti kaitomi linksniais, skaičiais ir giminėmis — tai gimininiai įvardžiai. Negimininiams įvardžiams priklauso I ir II asmens asmeniniai, savybinis ir įvardžiai *kas*, *niekas*, *viskas*. Jie sakinyje paprastai pavaduoja daiktavardžius. Gimininiai įvardžiai — visi likusieji. Jie sakinyje pakeičia būdvardžius.

1. Negimininiai įvardžiai

Vienaskaita

- V. *āš*, *ā·še*~*āšei*, *tū*, *tū·je*~*tūjei*
K. *manēš*~*manišs*, *mam̄*~*manē*, *mañ*~*manē*,
tavēš~*tavišs*, *tav̄*~*tavē*, *tāū*~*tavē*,
savēš~*savišs*, *sav̄*~*savē*, *sāū*~*savē*
N. *māñ*, *tāú*, *sáú*
G. *mani*~*manē*, *mañ*~*manē*, *tavi*~*tavē*,
tāū~*tavē*, *sav̄*~*savē*, *sāū*~*savē*
I.
Vt. *mam̄*~*manyjè*, *tav̄*~*tavyjè*, *sav̄*~*savyjè*

Daugiskaita

- V. *mēs, jūs*
K. *mūsu.~mūsų, jūsu.~jūsų*
N. *mūm, jūm*
G. *mūm, jūm*
I. *mūm, jūm*
Vt. *mumiš~mumysè, jumiš~jumysè*

Vn. vard. ilgesnės formos turi pridėtą emfatinę dalelę. Kadangi II asmeny, pridėjus dalelę *-ai*, susidarė hiatas, tai įsiterpė *j*, o po *j -ai > -ei*. Pagal analogiją ir I asmeny pridėta *-ei* vietoj laukiamo *-ai*.

Vn. kilm. vartoamos trejopos formos. Pirmosios formos turi *i* kamieno daiktavardžių vn. kilm. galūnę, kuri, tikriausiai, yra naujai įvesta pagal vn. ir dg. vietininkus, turinčius *i* kamieno galūnes. Formos *manę, tavę, savę* atsirado iš senųjų kilmininko formų su pridėtu galininko požymiu *-n*. Jos tarmėje vartoamos ir galininko prasme. Trumposios formos yra senosios kilmijninko – galininko formos. Tarmėje jos tebevartoamos kilmininko ir galininko prasme, o lk. – vien tik galininko prasme.

Vn. naud. formos *mān* galūninio *n* minkštumas rodo, jog *-i <-ie* čia nukrito vėliau, negu lk., todėl *n* dar nespėjo sukietėti.

Vn. gal. žr. vn. kilm.

Vn. įn. fonetiškai sutampa su vn. kilm. – gal. trumposiomis formomis, tačiau laikyti jas tos pačios kilmės formomis lyg nebūtų pagrindo. Panašios vn. įn. formos sutinkamos kai kuriose kitose tarmėse, o taip pat latvių kalbos tarmių dalyje¹.

Dg. naud. turi plačiai paplitusią tarmėse formą be *-s*, sudarytą pagal kitus daugiskaitos naudininkus, kurie šiose tarmėse turi dviskaitos formas ar galūnes.

Dg. gal. ir įn. sutampa. Įnagininko forma atitinka lk. formą *mumis*, tik tarmėje yra numestas *-s* pagal analogiją su kitais tarmės daugiskaitos įnagininkais ir nukritęs *i* pagal tarmės fonetinius dėsnius. Tarmės dg. galininkas viškai skiriasi nuo lk. atitinkamos formos. Tokios pat formos yra randamos ir kai kuriose kitose lietuvių ir latvių tarmėse. Endzelynas tokias galininko formas laiko naudininkais arba įnagininkais, vartojamais galininko prasme². Kaip yra iš tiesų, sunku pasakyti.

Vienaskaita

- V. *kàs, niéks, viskàs*
K. *kà.~kò, niéka~niéko, viskà.~viskò*
N. *kám, niékam, viskám*
G. *kù.~kà, niéku.~niéka, viskù.~viskà*
I. *kò~kuò, niék~niekù, nieko~niékuo, viskò~viskuò*

¹ Žr. D r. F r. Kurchat, Grammatik der litauischen Sprache, §§ 854, 855, 859, Halle, 1876. J. Endzelīns, Latviešu valodas gramatika, 347 §, Rīgā, 1951.

² Žr. J. Endzelīns, Latviešu valodas gramatika, 352 §, Rīgā, 1951.

Šiuo įvardžiu linksniaivimas nuo lk. nedaug kuo skiriasi. Įvardis *viskàs* tarmėje ištisai galūninio kirčiavimo, o lk.— šakninio. Šie įvardžiai turi tik vienaskaitą.

2. Gimininiai įvardžiai

Gimininius įvardžius patogiausia apžvelgti pagal kamienus.

a kamienas

Vienaskaita

- V. *tās, tas²~tasaī, ši.tas~šitas, ki.ts~kitas*
K. *tā~tō, ši.ta~šito, ki.ta~kito*
N. *tám, ši.tam, kitám*
G. *tū~tā, ši.tu.~šita, ki.tu.~kitā*
I. *tō~tuō, ši.to~šituo, kit~kitù*
Vt. *tám~tamè, ši.tam~šitame, kitám~kitamè*

Daugiskaita

- V. *tē~tiē, ši.te~štie, kitē~kiti*
K. *tū, ši.tu., kitū*
N. *tiēm, ši.tēm, kitiēm*
G. *tōs~tuōs, ši.tōs~šituos, kitōs~kitus*
I. *tēs~taīs, tēm~taīm, ši.tes~šitais,
ši.tēm~šitaim, kitēs~kitaīs, kitēm~kitaīm*
Vt. *tuōs~tuosè, ši.tos~šituose, kitōs~kituosè*

Taip pat linksniuojami *anās, katrās, vi.sus~vīsas*.

Vn. viet. turi tvirtapradę galūnę vietoj laukiamos tvirtagalės. Tvirtapradę priegaidė čia, matyt, atsirado pagal naudininką, kuris tarmėje sutampa su vandininku, nukritus jo galūniniam -e.

Dg. naud. turi formas be -s, sudarytas pagal kitus daugiskaitos naudininkus, kurie tarmėje turi dviskaitines galūnes ar dviskaitos naudininko formas.

Dg. jn. turi dvejopas formas. Pirmosios formos sutampa su lk. atitinkamomis formomis. Antrosios yra specifinis tarmės naujadaras. Tokią galūnę turi visi Biržų tarmės (l) a kamieno vardažodžių įnagininkai. Ypač jos prijusios nuo Biržų į šiaurės vakarus, kur lk. formos beveik nevartojamos. Pagrindas tokiomis formomis atsirasti buvo pačioje tarmės morfoložijoje. Kadangi visų kitų kamienų vardažodžiai daugiskaitos įnagininke turi dviskaitines formas ar galūnes, tai jie baigiasi -m, pvz.: *galvōm, akīm, pelēm, sunūm, tōm, baltōm, baltōsōm*. Pagal analogiją su jais galūninis -s (l) a kamieno vardažodžių daugiskaitos įnagininke buvo pakeistas -m, paimtu iš dviskaitinės galūnės. Tokiu būdu susidare formos *kalnīm~kalnaīm, bātēm~bātāim, brōlem~bróliaim, tēm~taīm, ši.tēm~šitaim, baltēm~baltaīm, baltaīsem~baltaīsiaim* ir t. t. Lk. formos yra, matyt, naujesnės, atsiradusios tarmėje vėliau, lk. įtakoje. Taigi

šių specifinių biržietiškų formų galūnė atsirado kontaminacijos būdu, kryžiuojantis senajai (*l*) *a* kamieno daugiskaitos įnagininko galūnei su nauju tarminiu daugiskaitos įnagininko požymiu *-m*. Jai įsigalėti galėjo padėti latvių kalbos įnagininkai *tēviem* tipo su galūniniu *-m*.

ia kamienas

Vienaskaita

- V. *jīs, jīs̄~jīsai, tōks, tok̄s̄~toksaī*
K. *jā~jō, tokā~tokiō*
N. *jám, tokám*
G. *ji~jī, tokī~tokī*
I. *jō~juō, tōk~tokiuō, tok̄b~tokiuō*
V. *jám~jamē, tokám~tokiamē*

Daugiskaita

- V. *jē~jiē, tokē~tokiē*
K. *jū~, tok̄kū~*
N. *jiēm, tokiem*
G. *jōs~juōs, tōk̄s~tokiūs, tok̄s̄~tokiuōs*
I. *jēs~jaīs, jēm~jaīm, tokēs~tokiaīs, tok̄ēm~tokiaīm*
Vt. *juōs~juosē, tok̄kuōs~tokiuosē*

Taip pat linksniuojami ir *kōks, jōks, nejōks, ši.toks, kitōks*. Visų šių įvardžių linksniavimas nedaug kuo skiriasi nuo lk. atitinkamų įvardžių linksniavimo. Vn. vard. tarmėje vartojami emfatiniai įvardžiai. Vn. viet., dg. naud., dg. įn. skirtumai nuo lk. paaiškinami taip, kaip *a* kamienių įvardžių. Įvardis *tōks*, skirtingai nuo lk., tarmėje ištisai oksitonas. Šalia įprastinių vn. įn. ir dg. gal. formų šis ir kiti to tipo įvardžiai turi ilgesnes formas su nesutrumpėjusiomis galūnėmis — pastarosios formos lk. nevartojamos. Įvardžiai *ši.toks, kitōks, nejōks* kirčiuojami šaknyje, o ne galūnėje, kaip kiti šio kamieno įvardžiai.

o kamienas

Vienaskaita

- V. *tō, ši.to, kit~kità*
K. *tōs~tōs, ši.tos~šitos, kitōs~kitōs*
N. *tái, ši.tai~šitai, kitái*
G. *tū~tā, ši.tu~šitā, ki.tu~kitā*
I. *tō, ši.to, ši.t~šita, kit~kità*
Vt. *tái, ši.tai, kitái*

Daugiskaita

- V. *tōs*, *ši.tōs*, *ki.tōs*
K. *tū*, *ši.tu.*, *kitū*
N. *tōm*, *ši.tōm*, *kitōm*
G. *tōs*, *ši.tos*, *ši.ts~šitas*, *kīts~kītas*
L. *tōm*, *ši.tom*, *kitōm*
Vt. *tōs~tosē*, *ši.tos~šitose*, *kitōs~kitosē*

Taip pat linksniuojama *anō* „ana“, *katrō* „katra“, *vīs~visā*.

Vn. vard. įdomios formos tipo *tō* su neįprasta galūne. Galimas dalykas, kad tai emfatinių formų liekanos. Emfatinei dalelei *-ai* pradėjus žymėti tarmėje vyriškosios giminės įvardžiuotinių formų vienaskaitos vardininką, o moteriškosios giminės įvardžiuotinių formų pozymiu esant įvardžiui *-ji* (*-ja*), tas įvardis galėjo pagal analogiją pradėti eiti emfatinės dalelės funkcijas. Tokiu būdu pagal *báltasai*, *baltóji*, (*baltója*) šalia emfatinio įvardžio *tasaī* galėjo atsirasti *tōji* (*tója*). Kad ši naujai atsiradusi forma nebuvo tarmėje įvardžiuotinė, rodo tai, kad įvardis pridėtas tik vienaskaitos vardininke, o be to, įvardžiuotiniai įvardžiai tarmėje nevartojami. Kadangi įvardis *-ji* (*-ja*) čia buvo gryna formalinis priedas, atsiradęs dėl analogijos, tai jis lengvai galėjo nukristi. Tokiu būdu iš *tōji*, (*tója*) tarmėje pasidarė *tōj*, o paskui *tō*. Toks sutrumpėjimas Biržų tarmėje fonetiškai įmanomas, plg. vn. viet. *šakō*<*šakojè*, *galvō*<*galvojè*, kur taip pat nukrito galūninis balsis, o paskui *j*. Įvardžiuotinėse tarmėse formose tipo *baltōj*<*baltóji* (*baltója*) *j* išliko, nes čia jis pabrėžia įvardžiuotinės formos ryšį su įvardžiu *ji*, o tas ryšys tarmėje dar gana stiprus. Taigi formas tipo *tō* reikėtų laikyti sutrumpėjusiais emfatiniais įvardžiais, tos pačios rūšies dariniai, kaip tarminės formos tipo *tasē~tasaī*.

Vn. įn. šalia įprastinių formų vartojuamos neaiškios kilmės formos, fonetiškai sutampančios su vyriškosios giminės *a* kamieno vn. įn. formomis.

Vn. viet. turėtų būti *tō(j)<tojè*, bet pagal vn. naud. vartoja forma *tái*, nes ir kitų kamienų vienaskaitos vietininkai priartėja prie naudininkų.

Dg. naud. ir įn. turi formas be *-s*, kaip ir visi kiti tarmės vardažodžiai.

Dg. gal. formos tipo *tōs* fonetiškai sutampa su atitinkamomis vyriškosios giminės formomis. Manyti, kad *o* kamieno dg. gal. *tōs<tás* lyg nebūtų pagrindo, nes įvardžiuotinių būdvardžių moteriškosios giminės dg. gal. *baltūsis*<*baltánsias* rodo, jog *n* šioje galūnėje buvo, o juk būdvardžiai linksniuojami pagal įvardžius. Taigi forma *tōs* turi kažkokią kitą kilmę. Gal būt, šio tipo formos, o taip pat ir vn. įn. panašios formos, yra vyriškosios giminės formos, dėl kokių nors priežasčių pradėtos vartoti moteriškosios giminės prasme.

io kamienas

Vienaskaita

- V. *jī*, *jinē~jinaī*, *tōk~tokià*, *toki*, *toki*
K. *jōs*, *tōkōs*
N. *jái*, *tōkái*

G. *jū·~jā*, *tokū·~tokiā*

I. *jō*, *tōk~tokiā*

Vt. *jái*, *tokái*

Daugiskaita

V. *jōs*, *tokōs*

K. *jū·*, *tokū·*

N. *jōm*, *tokōm*

G. *jōs*, *tōks~tokiās*

I. *jōm*, *tokōm*

Vt. *jōs~josē*, *tokōs~tokiosē*

Taip pat linksniuojama ir *kōk~kokiā*, *koki‘*, *jōk~jokiā*, *ši.tok~šitokia*, *visōk~visókia*, *kitōk~kitókia*. Pastarieji trys įvardžiai kirčiuojami ištisai šaknyje. Įvardis *tōk~tokiā* ir kiti to tipo įvardžiai, skirtingai nuo lk., tarmėje yra ištisai oksitonai.

Vn. vard. formos tipo *toki‘*, atrodo, yra tos pačios rūšies, kaip *tō*, *ši.tok*, *anō*, būtent, emfatinės su nukritusia galūne. Taigi *toki‘* < *tokýji (*tokýja), kas rodo, jog šalia *jo* kamieno įvardžių su galūne *-ja* tarmėje buvo ir įvardžių su galūne *-ji* < *-jī*, pvz., įvardžio *tokýji (*tokýja) pirmasis komponentas ir, gal būt, *tōk* < tok. Kad tokios dvejopos galūnės *jo* kamiene įmanomos, be kitų kalbų faktų, rodo ir lietuvių kalbos dvejopii *jo* kamieno daiktavar-džiai, pvz.: *valdžiā*, *dvasiā* bet *marti*.

Vn. jn., vn. viet., dg. naud., dg. gal. ir dg. jn. turi tokio tipo formas, kaip *o* kamienas, todėl jų skirtumai nuo lk. paaiškinami taip kaip *o* kamieno.

Įvardžiai *pats*, *pati*

Vienaskaita

V. *pāts*, *pāti~pati*

K. *patēs~patiēs*, *pačōs~pačiōs*

N. *pačám*, *pačai*

G. *pā·ti.*, *pā·ču.*~*pāčiā*

I. *pāč~pačiū*, *pāč~pačiā*

Vt. *pačám~pačiamē*, *pačai*

Daugiskaita

V. *pā·ti.š*, *pā·čos*

K. *pačū·*, *pačū·*

N. *patiēm*, *pačōm*

G. *pāčs~pačiūs*, *pāčs~pačiās*

I. *pačēs~pačiaiſ*, *pačēn~pačiaiṁ*, *pačōm*

Vt. *pačuōs~pačiuosē*, *pačōs~pačiosē*

Kaip matyti, kai kuriuose linksniuose šis įvardis turi senas i kamieno galūnes, pvz., vn. vard., vn. kilm., vn. gal. ir dg. vard. Nuo lk. skiriasi vn. viet., kuris priderintas prie vn. naud., kaip ir kituose įvardžiuose. Skirtingai nuo lk., vn., naudininkė moteriškosios giminės įvardis kirčiuojamas galūnėje. Daugiskaitos įnagininkė vyriškoji giminė greta lk. formos turi formą su specifine biržietiška galūne, apie kurią jau buvo kalbėta.

3. Sudurtiniai įvardžiai

Kaip ir lk., tarmėje yra sudurtinių įvardžių, pvz.: *kiltas, kaškàs, kaživkas, kažinkoks, bilkàs, bilkatràs, bilkòks*. Jie linksniuojami taip, kaip linksniuojami jų antrieji komponentai. Sudurtiniai įvardžiai *né viëns, kekàs* linksniuojami kaip *viëns, kàs, įvardžio tas pàts* linksniuojami abu žodžiai, įvardžio *toks pàšt* — pirmasis žodis.

МЕСТОИМЕНИЕ БИРЖАЙСКОГО ГОВОРА

И.П. ЯШИНСКАЙТЕ

Резюме

Местоимения биржайского говора, как и литературного языка, разделяются на личные, возвратные, притяжательные, вопросительные, указательные, относительные, определительные и неопределённые. В склонении местоимений биржайского говора и литературного языка имеются некоторые различия. Говору характерно эмфатические местоимения. Намечается тенденция к упрощению системы склонения в связи с распространением аналогии. Интересные личные местоимения, где совпадают краткие формы родительного, винительного и творительного падежов в единственном числе, винительного и творительного падежов во множественном числе. Особенность некоторых местоимений заключается в том, что в единственном числе совпадают дательный и местный падежи. У некоторых местоимений мужской и женский род имеют те же формы во творительном падеже единственного числа. В говоре встречается специфическое новообразование — формы творительного падежа множественного числа местоимений мужского рода.